

Az információtovábbítás új útjai és hatásuk a könyvtárakra: megoldott és sokasodó problémák*

John Cox

A nyomtatás felfedezése óta az információ áramlása kultúránk, politikai életünk és gazdasági jólétünk középpontjában áll. A XIX. század kezdetétől az információ szervezett áramoltatása és az eszmék cseréje a tudományos kutatás és a műszaki innováció elengedhetetlen részévé vált, legfőbb hordozója pedig a könyvekben és folyóiratokban megtestesülő nyomtatott szó volt.

Olyan intézményeket hoztunk létre, amelyekben a bennünket érdeklő rögzített információt – bárhol és bármikor legyen rá igényünk vagy szükségünk – megtalálhatjuk. Létrehoztuk az azonos érdeklődésű emberek társaságait, amelyek lehetővé teszik, hogy megvitassák tudományterületük legújabb eredményeit. Könyvtárakat hoztunk létre.

Könyvtárak természetesen már a könyvnyomtatás előtt is voltak, mindazonáltal a könyvtár fogalma nem annyira a kéziratosokat, mint inkább a kötött, nyomtatott könyvet foglalja magába. A könyvtárosok szakismeretének zöme ezeknek a könyveknek a beszerzéséhez, megőrzéséhez és visszakereséséhez kapcsolódik.

* A Magyar Periodika Kör 1995. április 25-én tartott konferenciáján elhangzott előadás, melyet Koltay Tibor fordított.

A ma könyvtára csak töredékét tudja annak nyújtani, amit tudósok és kutatók az információ terén megkövetelnének. A könyvtárakat nehéz használni. Nyitvatartási idejük általában korlátozott. A gyűjtemény nagyobb része csak előzetes bejelentkezéssel használható. A könyvtárápületeket drága építeni és fenntartani. Működtetésük magasan képzett személyzetet igényel. A könyvtárak korlátai a 2. világháború után egyre jobban láthatók lettek. Az 1945-öt követő mintegy harminc év a tudomány virágzását élte meg, a kutatás jelentősége erőteljesen növekedett. A könyvtári költségvetések lépést tartottak ezzel a nagy mértékű növekedéssel, mert mindenki megértette, hogy a könyvtárak mérete és gyűjteményük teljessége fontos kérdés. Nem volt kétséges, hogy a minőségi tudomány (kutatás-fejlesztés) és a könyvtárak mérete szorosan összefügg egymással.

1975-ben megváltozott a helyzet. A következő 15 év adatai azt mutatják, hogy az Egyesült Államokban a kutatásra fordított összegek megduplázódtak. A tudományos folyóiratcikkek száma ugyancsak duplájára nőtt. A könyvtári költségvetések ugyanakkor csak 40%-kal nőttek. Ennek következtében a könyvtárak elkezdtek azzal küszködni, hogy miként juttassák el az érdeklődőknek az információ egyre növekvő mennyiségét, miközben anyagi helyzetük romlik. A teljességre törekvő könyv- és folyóirat-gyűjtemények eddig kérdőjel nélküli elfogadása erodálodni kezdett. Mindez nemcsak a könyvtárosokat érinti. A kiadók is szemben találták magukat a csökkenő folyóirat-előfizetésekkel és a könyvvásárlási kedv csökkenésével. Ha mi, kiadók összejövünk egy konferencián, hamarosan a szakmában végbement változásokról kezdünk beszélni: az elektronikus publikálási lehetőségekről, a dokumentumszállításról, a folyóirat-előfizetési árakról, az Internet minőségéről, a korábbi féltucat előfizetést egyetlen egyre redukáló könyvtári konzorciumokról stb.

Ezzel a válságos gazdasági helyzettel együtt megjelentek azok a technológiák is, amelyek lehetővé teszik, hogy alternatívákat keressünk az információellátásban. Ezek közé sorolhatjuk a faxot, amely ott van minden egyetemen, vállalatnál és más intézménynél. Ebbe a sorba tartozik a személyi számítógép, amelynek tárolási és adatfeldolgozási képességeiről nem is álmodhattak atyáink. Említhetjük a CD-ROM-ot, amely nagy

mennyiségű információ hatékony tárolását és visszakeresését teszi lehetővé, és ott van az Internet is.

Az a tény, hogy ma széles körben elérhető az, ami nem is olyan régen csúcstechnológiának számított, lehetővé tette, hogy új információváltató rendszereket fejlesszünk ki. Példának okáért a referáló és indexelő szolgálatok által publikált CD-ROM-ok egyszerű és gyors keresést tesznek lehetővé az irodalomban. Az Interneten kifejlesztett tartalomjegyzék- és dokumentum-szolgáltató rendszerek adják a másik példát. A dokumentumszállítást olyan eszköznek tekinthetjük, amelyik lehetővé teszi a kutatók és a tudósok számára, hogy akkor is hozzáférjenek szakterületük irodalmához, ha könyvtáruk folyóirat-állománya leromlott. Ez a technológia azt is lehetővé tette, hogy a kiadók és mások elgondolkozzanak arról, hogy teljes mértékben elektronikusan, az Interneten publikálják a tudományos és kutatási irodalmat. Ez az a két fejlődési irány, amelyet részletesebben is meg kell vizsgálnunk.

Ha a dokumentumszállítást nézzük, természetesen tudjuk, hogy a könyvtárak egymásnak hosszú évek óta kölcsönöznek folyóiratcikkekről fénymásolatokat. A British Library Document Supply Center több mint évi 3 millió fénymásolatot szolgáltat más könyvtáraknak és egyéni felhasználóknak. Ma a legtöbb nagy folyóirat-előfizetési ügynökség az Interneten szolgáltatja a folyóiratok tartalomjegyzégeit, amihez cikkszállítás is tartozik. Ez lehetővé teszi a felhasználóknak és a könyvtáraknak, hogy megrendeljék a hálózaton az eredeti cikk fax-változatát, személyes felhasználásra, 24 órán belüli szállítással. Ennek az "új generációnak" a legkorábbi képviselője az Uncover. Ma már egy sor hasonló szolgáltatással találkozunk a piacon, más intézmények működtetésében, gyakran a nagy folyóirat-ügynökségekkel szövetkezve. Ezek a szolgáltatások elérhetőek telefonvonalon és az Internet útján is.

Ami igazán érdekes, hogy a dokumentumszállítás komoly alternatíváját jelenti a könyvtárközi kölcsönzésnek. Egy, az Uncoverhez hasonló szolgáltató kevesebb mint 20 dollárért tud egy dokumentumot szolgáltatni és ebben benne van az a szerzői jogdíj is, amelyet a kiadónak fizetnek. Ezenkívül a dokumentum 24 órán belül megérkezik. A könyvtárközi kölcsönzési tranzakciók hasonló összegbe kerülhetnek. Ezek a szolgáltatások, tehát a minőség mellett költségmegtakarítást is jelentenek.

A dokumentumszállítás ki is kerülheti a könyvtárat és közvetlenül a kutatóhoz kerülhet. A visszakeresést az egyéni felhasználó kezébe adják ezek a szolgáltatások. A cikk faxon vagy a felhasználó személyi számítógépére elektronikusan történő továbbítása azt jelenti, hogy a kutatónak nem kell a könyvtárba mennie.

A technológia azt is lehetővé teszi, hogy nagy információtömegeket kezeljünk gyorsan és gazdaságosan, amire a nyomtatott szó alkalmatlannak bizonyulhat. Az Internet potenciálisan a gyors és hatékony publikáció eszköze. Ugyanakkor az elektronikus publikálással kapcsolatos gondolkodás előmozdító könyvtárosok, akik azt gondolják, hogy az elektronikus út olcsóbb. Mivel a kiadónak nem kell az anyagokat papírra nyomtatnia, úgy gondolják, a publikálás költségeit csökkenteni kell. Ezzel azonban nem veszik figyelembe a számítógépes felszerelések beszerzésének költségét és az, hogy milyen munkaigényes és nagy szakértelmet követel ezeknek az anyagoknak az új hordozókon való előállítás. Hasonlóképpen, sok kiadó tudja, mit kell tenniük, hogy folyóirat-irodalmat elektronikusan elő tudjanak állítani. Tudják, hogy az elektronikus publikálás lehetővé teszi a modellezést, a grafikus anyagok és az adat-táblázatok mozgatását. Nem tudják azonban, milyen árakat alakítsanak ki ezekhez a termékekhez úgy, hogy költségeik megtérüljenek és az egyes kutatók érdekeit is szolgálják.

Mint kiadó azt tapasztalom, hogy a kutatók, akik egyaránt szerzők és olvasók, ambivalens érzelmekkel viseltetnek a nyomtatott folyóiraatra épülő tudományos publikációs rendszer megváltoztatása iránt. Az előrelépes és a kutatási pénzek elnyerésének alapja a pályázó szakirodalmi munkássága volt. Jelenleg határozott igény van új folyóiratok indítására az újonnan megjelenő tudományterületeken. Kevés viszont az igény arra, hogy ezek kizárólagosan elektronikus formában jelenjenek meg. A nyomtatott szó még mindig a bírálói véleményezésen átment kutatói munkásság tekintéllyel bíró hordozója és formája. Akár a nyomtatott folyóiratoké a jövő, akár az elektronikus adatbázisoké, vagy éppen ezek keveréké, a tudományos publikálási hagyomány maga – a kutatás részévé vált értékeivel – irányelveivel és folyamataival meg fog maradni.

Minden folyóirat arra törekszik, hogy tekintélyt szerezzen tudományterületén azzal, hogy a legjelentősebb és legmegalapozottabb cikkeket közli. Minden kiadó célja, hogy az ő folyóirata legyen az

az "első hely", ahol az adott szakterületen megjelennek a fontos cikkek. Ezt, a minőségről alkotott elképzelést az idézettségi elemzés és a folyóiratok más szempontú rangsorai irányítják a világ sok országában. A folyóiratoknál az előkészítés, a bírálati mechanizmus, az azt követő javítások, majd a tipográfiai szerkesztés és előállítás, továbbá az archiválás és az indexelés, nem fognak változni. A publikált munka helyessége, szakszerűsége és egyedi volta ezeknek a folyamatoknak a során nyer megállapítást, függetlenül a hordozótól.

Modern technológiákat már régóta használnak a folyóiratok előállítására. A számítógépes fényszedési és tördelési szoftverek közhelynek számítanak. A cikkeket mind gyakrabban floppyn nyújtják be szerzőik. A kiadó a tálalás és megjelenítés területén meglevő minőségi menedzsment-szakismeretét adja a már géppel olvasható formában meglevő kézírathoz. Ehhez személyi számítógépeket és olyan szoftvereket használ, amelyeket ma széles körben használunk otthon és az irodákban. A nyomtatott termék talán hagyományosnak látszik, de olyan rendszerből kerül ki, amely megváltozott az elmúlt generáció alatt. Ezen túl a rendszer adatfájlokat állít elő, amelyekről ugyanaz az információ más médiumon is megjeleníthető.

Személyes meggyőződésem az, hogy a papíralapú folyóiratok meg fognak maradni, de többé nem lesznek egyeduralmodók. Mi, akik kiadóként a XXI. században is prosperálni akarunk, továbbra is szeretnénk, ha látnák, hogy az irodalomhoz többletértéket adunk. Biztosítanunk kell, hogy a folyóirat-irodalom azokat az olvasókat érje el, akiknek szánták. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a szerző a fontos és mértékadó információ forrása. Könnyen lokalizálhatónak kell lennie ennek az információnak. Nem szabad, hogy elveszen az Internet zajában. A szerzők továbbra is keresni fogják a kiadókat, hogy "pecsétet" vagy nevet adjanak munkájukhoz, amely tanúsítja a munka minőségét, hogy megkeressék az olvasót, hogy archiválják az elfogadott munkákat. A kiadó védi a szerzők érdekeit azzal, hogy nevével fémjelzi a munkát, hogy az olvasók meg tudják különböztetni azt az Interneten található informális információ és pletyka tömegétől azzal, hogy széles körben terjeszti a művet és biztosítja, hogy az továbbra is rendelkezésre álljon felismerhető forrásokból, bárhol legyen is az olvasó.

A jövőben, úgy gondolom, olyan tudományos és kutatási világot képzelhetünk el, ahol a művek végleges változatait nemcsak nyomtatott, hanem elektronikus formában tárolják és ahol ezek az adatbázisok böngészhetők, belőlük az információ kivonható és újracsomagolható. Az adatbázisokat a kiadók fogják fenntartani a szerzőknek és az olvasóknak egyaránt szóló szolgáltatásként. A kiadót kevésbé fogják gyártónak tekinteni, mint inkább az egyes mű természetének és az olvasók igényeinek megfelelő hordozón terjesztett szellemi tulajdon védelmezőjének.

A folyóiratok azonos érdeklődésű szerzők csoportjává vagy klubjává fognak alakulni, ahol a cikk megtalálható lesz. A könyvtárak előfizethetnek majd a nyomtatott folyóiratokra, vagy a folyóiratok adatbázisának elérésére vásárolhatnak jogot. Vásárolhatnak körülményeik és igényeik szerint testre szabott felhasználásra vonatkozó jogokat, vagy egyszerűen ad hoc jelleggel, ha éppen igény jelentkezik.

Mi lesz a publikációs folyamattal? Úgy tűnik, a publikációs folyamata elengedhetetlen az információ kiválasztásához tálalásához és csomagolásához, függetlenül a médiumtól. Ez a folyamat magában foglalja a szerkesztőbizottságok létrehozását és támogatását, a bírálói véleményezés lebonyolítását, a tervezés, illusztráció, a szövegek szerkesztése, a csomagolás, marketing és a világszerte történő terjesztés lépéseit. A kiadók szerepe a minőség, a jó külső megjelenés és – legfőképpen – egy jól működő infrastruktúra megvalósítása. Igaz ugyan, hogy ma bárki olcsón és gyorsan tud műveket terjeszteni, de a kiadó nélkül túl sok lesz a zaj.

A jövőt felvázolva, hiszem, hogy a könyvtárosoknak is komoly lehetőségei vannak. A könyvtárosok olyan információs szakemberek, akinek a feladata, hogy segítsék az olvasót abban, hogy megtalálja, amit keres. A könyvtárosoknak megvan a képességük, hogy a számtalan szállítótól származó információ tömegében navigáljanak. A már meglevő információhoz többletértéket kell adniuk, különben egyéni felhasználóik a könyvtári rendszeren kívüli, közvetlenül megkapható információkat fognak keresni. Ennek okán a navigációs képességek még fontosabbá válnak a jövőben. A könyvtárosoknak többlet kell gondolniuk avval, mit kíván a felhasználó, hol szeretnének az információhoz hozzájutni és sokkal kevesebbet kell foglalkozniuk a nyomtatott anyagok gyűjtésével és megőrzésével a ma könyvtáraknak neve-

zett épületekben. Az elektronikus információs rendszerek lehetővé fogják tenni, hogy közelebb kerüljenek az olvasóhoz és közvetlenül a használó munkahelyére szállítsák az információt. A könyvtári szolgáltatások marketingje legalább olyan fontos készség lesz, mint a katalogizálás vagy az állománymegőrzés.

A változási folyamat menedzselése mindig összetettebbé teszi feladatainkat. Nem ígérhe-

tem a könyvtárosoknak vagy a kiadóknak, hogy egyszerűbb és kezelhetőbb lesz az életük, attól, hogy hozzászokunk az új technológiákhoz. Ami fontos, hogy a folyamatot megfelelően irányítsuk, úgy, hogy a tudományos és kutatási információ létrehozójától, annak olvasójáig magaszakítás nélkül áramolhasson.

Voucher – új fizetési mód a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzésben

Kürti Lászlóné

A nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés és dokumentumszolgáltatás központi problémája a szolgáltatás fokozatos drágulása mellett, maga a fizetés lebonyolítása. A jelenlegi fizetési módok mindegyike (számlaküldés, előre megváltott térítvények, nemzetközi postakupon, depozit számla, kölcsönösségi alapon ingyenesség) tartalmaz olyan elemeket, amelyek hátrányosak lehetnek mind a szolgáltató, mind a kérő számára. A számlázás pl. nagyon magas adminisztrációs és bank-

költséggel jár, az előre váltott térítvény csak nagy dokumentumszolgáltató központokban használható, a nemzetközi postakupon vételára sokkal magasabb a beváltási értéknél, a depozit számla csak nagy szolgáltatási volumen esetében kifizetődő a kérőnek, a kölcsönös igényesség csak két fél között valósulhat meg.

Az e témát tárgyaló nemzetközi rendezvények évek óta rendszeresen foglalkoznak olyan fizetési mód lehetőségével, amely kiküszöböli a hátrányokat, egyszerű, kevéssé munka- és időigényes.

Az IFLA UAP és Nemzetközi Könyvtárközi Kölcsönzési Irodája összegyűjtötte a szolgáltatás díjait az egyes országokban. Eszerint a kölcsönzés ára 4-18 USD között van. Jellemző, hogy a nagy dokumentumszolgáltató központok magasabb árakat szabnak, mint a kevesebbet szolgáltató könyvtárak. A nagy dokumentumszolgáltató központok (BLDSC, Boston Spa; Technische Universiteit, Delft; Zentralbibliothek der Medizin, Köln; Technische Informationsbibliothek, Hannover) átlagára 9 USD, míg a kisebb könyvtárak általában csak a postaköltséget térítetik meg a kérővel (átlagosan 5 postakupon/kötet = 500 Ft). Az eltérés a másolatszolgáltatás tekintetében még ennél is nagyobb. A dokumentumszolgáltató központok ára 1-10 oldalnyi másolat esetében 4-10 USD, átlagosan 7,60 USD. A kisebb könyvtárak ára 1-10 USD ugyanerre.

A kérő könyvtárak számára gyakran gondot jelent a magas díjak kifizetése, a szolgáltató számára pedig gyakran nem kifizetődő a kiszámlázás.

A legelőnyösebb fizetési módnak az ún. voucher (magyarra talán utalványnak, nyugtának lehetne fordítani) rendszer tűnik, melynek lényege a következő:

A szolgáltatás egysége 1 voucher, amely 1 kötet kölcsönzést, illetve max. 15 oldal másolatot "ér". Extra méretű anyagok, illetve a 15 oldal feletti másolat 10 oldalankénti ára + 1/2 voucher. A voucher ajánlott ára 8 USD, az IFLA említett irodájánál vásárolható meg. Az ár követi az inflációt. A voucher külsejét tekintve a hitelkártyához hasonlít, könnyű és tartós műanyagból készül, hiszen többszöri felhasználásra tervezték. Több országot bejárva, végül is valamelyik dokumentumszolgáltatónál fog landolni, hiszen ez elsősorban szolgáltató, csak kisebb mértékben kér. A központnak azonban megvan a lehetősége arra, hogy bizonyos idő után az összegyűlt vouchereit pénzre váltsa át az irodánál. A voucher érvényességi ideje határozatlan, és a belépéskor nem kell adminisztrációs díjat fizetni.

Az UAP Iroda a világméretű bevezetés előtt tesztelni óhajtja a rendszert. Eddig az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Ausztrália, Skandinávia, Dél-Afrika és Kelet-Európa összesen 40 könyvtára jelezte csatlakozási szándékát. A kísérleti időszak két évig tart, s ezalatt valószínűleg további országok csatlakoznak hozzá. A remények szerint, ezen idő alatt sikerül majd kiküszöbölni a működés kezdeti hibáit is.

Az említett 40 könyvtár többsége a fejlett országokban van, azonban fontos, hogy a tesztelés kiterjedjen a kevésbé fejlett országokra is. E célból az UNESCO megfinanszírozza néhány afrikai és latin-amerikai ország belépését.

A vouchernek már most több előnye látható. Kiküszöböli a bankköltséget, a szolgáltatás egyszerűbbé válik, és kevesebb lesz a rejtett költség. Szolgáltatásra fogja ösztönözni azon könyvtárakat is, amelyekben nincs külön könyvtárközi kölcsönzési keret, illetve ahol az ezzel kapcsolatos bevételt a fenntartó elvonja. A voucher csak könyvtárközi kölcsönzésre és dokumentumszolgáltatásra használható fel.

A British Library Document Supply Center (BLDSC), Boston Spa kísérletképpen beleegyezett, hogy térítvényeit voucherért is meg lehessen vásárolni. A vouchert egyelőre csak hagyományos kéréseknél való felhasználásra tervezték, de valószínűleg alkalmazható lesz az elektronikus megrendelésekre is a voucher számának megadásával.

Magyar részről az Országos Széchényi Könyvtár is csatlakozott a kísérleti programhoz, 25 tranzakcióhoz elegendő voucher megvételével. Ez az OSZK Könyvtárközi kölcsönzési osztálya által lebonyolított évi kb. 10 000 nemzetközi tranzakcióhoz képest kevés, de előbb látnunk kell, hogy legnagyobb szolgáltatóink, Nagy-Britannia, Németország, Hollandia, Svájc, Franciaország milyen mértékben fogadják el. Tapasztalatainkról be fogunk számolni.

A SWETS AND ZEITLINGER cég, amely folyóirat-terjesztőként vált közismertté, most szerződést kötött az egyik legnagyobb adatbázis-forgalmazó, a SILVERPLATTER adatbázisainak közvetítésére. Így 1995. júl. 1-jétől Swetsék saját ERL szerverén keresztül az Interneten elérhető a MEDLINE, az ERIC, az ASFA és az ECONIT. Egy-egy adatbázis előfizetési díja (1 egyidejű használó számára, csak az utóbbi 4-6 év anyagára) 800-4000 DM között mozog. A MEDLINE teljes (1966-ig visszamenő) anyagának előfizetése viszont 12-nél több egyidejű használó számára 14 345 DM.